

ISSN 1814 - 6961

# **ОТАН ТАРИХЫ**

## **ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ**

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал**  
**2020, № 2 (90)**

**2 /2020**

*Журнал Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Білім және ғылым саласындағы бақылау комитетінің (ҚР БҒМ БҒБК) ғылыми қызметтің нәтижелерін жариялау үшін ұсынылатын басылымдар тізіміне кіреді.*

**Бас редакторы:**

*Зиябек Қабылдинов*

**Редакциялық алқа:**

*Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)*

*Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)*

*Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)*

*Аяган Бүркітбай Гельманович, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Мемлекет тарихы институты*

*Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)*

*Әлімбаев Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)*

*Әжіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)*

*Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Башқұр мемлекеттік университеті (Ресей)*

*Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)*

*Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)*

*Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)*

*Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)*

*Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РҒА корр.-мүшесі, РҒА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)*

*Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)*

*Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)*

*Мұқтар Әбілсейт Қапизұлы, т.ғ.д., профессор, Атырау қаласындағы «Сарайшық» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының директоры (Қазақстан)*

*Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)*

*Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)*

*Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)*

*Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)*

*Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)*

*Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)*

**Редакционная коллегия журнала**

*Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)*

*Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)*

*Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)*  
*Алимбай Нурсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан(Казахстан)*

*Ажигали Серик Ескендирович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)*

*Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)*

*Аяган Буркитбай Гельманович, д.и.н., профессор, Институт истории государства Министерства образования и науки Республики Казахстан Комитет науки*

*Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)*

*Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)*

*Жумагулов Калкаман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)*

*Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)*

*Кумеков Болат Еимухамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)*

*Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)*

*Мансура-Хайдар, профессор (Индия)*

*Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)*

*Муктар Абилсейит Капизулы, д.и.н., профессор, директор государственного историко-культурного музея-заповедника «Сарайшық» в городе Атырау (Казахстан)*

*Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)*

*Осман Мерт, профессор Ататюркского университета (Турция)*

*Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)*

*Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)*

*Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)*

*Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского(Россия)*

#### **Editorial Board of the Journal**

*Abdrahmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor, Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)*

*Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor, Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)*

*Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)*

*Alimbai Nursan, Doctor of History, professor, Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*

*Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)*

*Ayagan Burkitbai Gelmanovich, Doctor of History, Professor, Institute of State History of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee*

*Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor, C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)*

*Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university. Ufa (Russia)*

*Golden Peter, a professor at Princeton University (USA)*  
*Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University, Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Gottingen University (Kazakhstan)*  
*Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor. Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)*  
*Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)*  
*Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)*  
*Mansura-Haydar, professor, (India)*  
*Masov Rakhim Masovich, Macov Paxim Macovuch, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)*  
*Muktar Abilseit Kapizuly, Doctor of Historical Sciences, professor, Director of the State Historical and Cultural Museum-Reserve "Sarayshyk" in Atyrau (Kazakhstan)*  
*Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)*  
*Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)*  
*Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)*  
*Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)*  
*Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)*  
*Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)*

**Жауапты редактор:**  
Айжамал Құдайбергенова

**Редактор:**  
Бота Жүнісова

**Компьютерде өңдеуші және дизайнер:**  
Венера Зикирбаева

**Редакцияның мекен-жайы:**  
050100, Қазақстан Республикасы,  
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,  
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,  
«Отан тарихы» журналының редакциясы  
Телефон: +7 (727) 272-46-54  
E-mail: [Otanhistory@gmail.com](mailto:Otanhistory@gmail.com)  
Электрондық мекен-жай:  
<http://infohistory.info>

Журнал 1998 жылдан бастап шығады.  
Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде 1998 ж.  
9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кәулігіне ие болды.  
Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да  
көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ  
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ  
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

**ҒТАХР 17.71.91, 03.61.91**

**ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН  
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ**

**Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы**

Филол.ғ.д., М.О. Әуезов атындағы Әдебиет

және өнер институтының директоры,

Алматы қ., Қазақстан. E-mail: kmatyzhanov@gmail.com

**Түйіндеме.** Әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» деген атқа ие болған ғұрыптық параллельдер фольклор поэтикасының этнографиялық бастауларын зерттеудегі аса маңызды детальдар болып табылады. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығын зерделеу арқылы ежелгі дүниетаным мен мифологиялық сананы танып-білуге болады. Мақалада қазақ отбасылық ғұрыптық фольклорындағы мотивтер мен сюжеттердің және көркемдік құралдардың этнографиялық бастау көздері зерттеледі. Этнографиялық деректерді фольклорлық материалдармен өзара салғастыра зерттеу арқылы қазақ фольклорының көркемдік поэтикасының қалыптасып дамуындағы ғұрыптар мен дәстүрлі дүниетанымның ролі айқындалады. Жүргізілген талдаулар нәтижесінде отбасылық ғұрып фольклорындағы киелі ұғымдардың тізбесі анықталады.

**Кілт сөздер:** қазақ, этнография, фольклор, отбасы, ғұрып, дәстүр, миф, поэтика.

**МРНТИ 17.71.91, 03.61.91**

**СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ СЕМЕЙНО-ОБРЯДОВОГО  
ФОЛЬКЛОРА И ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ СВЕДЕНИЙ**

**Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы**

Доктор филол.н., директор Института литературы

и искусства имени М.О. Ауэзова

г. Алматы, Казахстан. E-mail: kmatyzhanov@gmail.com

**Аннотация.** Обрядовые параллели, получившие в мировой фольклористике название «точки соприкосновения», являются важнейшими деталями в изучении этнографических истоков поэтики фольклора. Целостное изучение этнографических и фольклорных материалов дает возможность глубже проникнуть в древнее мировоззрение и мифологическое сознание народа. В статье исследуются этнографические истоки мотивов, сюжетов и художественных средств казахского семейного обрядового фольклора. На основе сопоставления этнографических данных фольклорными материалами раскрывается роль обрядов и традиционных мировоззрений казахского народа в формировании художественных поэтических средств фольклора. В результате проведенного анализа сформирован перечень сакральных понятий в семейно- обрядового фольклора.

**Ключевые слова:** казах, этнография, фольклор, семья, обряд, традиция, миф, поэтика.

IRSTI 17.71.91, 03.61.91

## COMPARATIVE ANALYSIS OF FAMILY-RITUAL FOLKLORE AND ETHNOGRAPHIC INFORMATION

**Matyghanov Kenzhekhan Islamzhanuly**

Dr. philological sciences,  
Director of M.O. Auezov Institute of Literature and Art,  
Almaty, Kazakhstan. Email: kmatyghanov@gmail.com

**Abstract.** Ritual parallels which are called “points of contact” in the world folklore, are the most important details in the study of ethnographic sources of folklore poetics. A holistic study of ethnographic and folklore materials makes it possible to penetrate deeper into the ancient worldview and mythological consciousness of the nation. The article explores the ethnographic origins of the motives, plots and artistic means of the Kazakh family ritual folklore. Based on comparison of ethnographic data with folklore materials. The role of rituals and traditional worldviews of the Kazakh people in the formation of artistic poetic means of folklore has been revealed. As a result of the analysis, a list of sacred concepts in family ritual folklore has been formulated.

**Key words:** the Kazakh, ethnography, folklore, family, ritual, tradition, myth, poetics.

**Кіріспе.** Фольклор – әлемдегі барша халықтардың ұлттық мәдениетінің қайнар бұлағы, тарихи жадының, дәстүрлі дүниетанымының алтын қоры, рухани жан дүниесінің айнасы. Елдің ежелгі дүние танымын саралауда, өмір салты мен рухани әлемін бағамдауда одан өткен кенен қазына, құнды да, құнарлы дерек көзі жоқ. Сондықтан да ол – қай халықтың болмасын этникалық тек тамырын танып, ұлттық келбетін айқындап, келешекке бағдар түзуде ұстанатын темір қазығы болып табылады.

Фольклор - өткеннің елесі ғана емес, ел тұрмысында бүгін де өмір сүріп, ұлттық көркемөнердің қанына нәр бере тарап жатқан шығармашылық қайнары, халықтанудың оқулығына айналып отырған мәңгілік көне, әрі жас мұра.

Қай кезеңде, қай заманда болмасын қазақ ұлтының да жанына сүйеу, рухына медеу болып келген алтын өзегі, таусылмас мәйегі – оның телегей-теңіз мол мұрасы – фольклор. Ол – бүгінгі тым жеделдеп кеткен жаһандану үрдісінде де ұлттың өз болмысын сақтап қалуға пана болатын алып бәйтерек.

Сол алып бәйтеректің бір бұтағы саналатын отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасы – жалпы фольклор поэтикасымен астасып жатқан аса күрделі көркемдік әлем. Оның ғұрыптық фольклорға тән, алдымен көзге түсетін көрнекті сипатының бірі – халық этнографиясымен тығыз байланысып жататындығы. Ол ғұрыптық фольклордың практикалық мәнге ие қызмет аясының мазмұнын ғана анықтап қоймайды, оның көркемдік әлемінің ерекшеліктерін қалыптастыруға да қызмет етеді. Сондықтан отбасылық ғұрып фольклорының көркемдік әлемін саралау – оның тарихи поэтикасын этнографиялық параллельдермен бірлікте қарастыру деген сөз. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығын салғастыра зерделеу арқылы ежелгі дүниетаным мен мифологиялық санаға терең бойлап, көркемдік поэтиканың қалыптасу жолдарын анықтауға болады. Бүгінгі гуманитарлық ғылымдар интеграциясы аясында мұндай ізденіс нәтижелері түрлі салада қызығушылық тудыратыны сөзсіз.

**Материалдар мен әдістер.** Зерттеуге материал жинау барысында қазақ отбасылық ғұрып фольклорына қатысты бұрын-соңды жинақталған деректерді мүмкіндігінше түгел қамтуға тырыстық. Олардың ішінде, алдымен ХҮІІІ ғасырдан бері там-тұмдап жиналып, жиһанкездер еңбектерінде жарық көрген деректер, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейдің түрлі басылымдарында шыққан жарияланымдар пайдаланылды. Бұлардың денінің этнографиялық материалдар екендігін ескерген жөн. Бұл, әсіресе, ғұрыптық фольклорды зерттеуге аса қажет деректер. Сонымен қоса, Кеңес өкіметі құлап, алаш арыстарының мұрасының бостан болуына байланысты қайта қауышқан мұралар да тегіс қаралды. «Темір шымылдық» алынған соң Қытай, Моңғол елдеріндегі қазақтар мұрасын да айналысқа қосуға мүмкіндік туды. Қазақстан Ұлттық

Ғылым Академиясы Орталық ғылыми кітапханасының қолжазба қоры мен М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Қолжазба қорындағы материалдар да сүзгіден өткізілді. Қазақстанның Оңтүстік және Шығыс аймақтарына арнайы ғылыми сапармен барып, ел ішінен жиналған тың материалдар да қосылды. Сонымен бірге, соңғы кезеңде мерзімді басылымдарда жарық көріп жатқан материалдар мен жана жинақтар, кітаптар мен зерттеулер де назардан тыс қалған жоқ.

Халықтың бүкіл тыныс тіршілігімен астасып жатқан фольклордың синкретті сипатын ескергенде, оның этнографиялық тұрғыдан зерттелу өрісін аттап кете алмайтынымыз анық. Ел ескілігінің жиналу, зерделену ісінің алғашқы кезеңінде этнографиялық материалдар мен фольклорлық шығармалар жігі әлі ажырамаған болатын. Бұл, әсіресе, ғұрыптық фольклорға тікелей қатысты. «Фольклор жанрларын этнографияға сүйенбей зерттеу мүмкін емес. Этнографиялық материалды пайдалану жанрлардың шығу тегін анықтау үшін ғана емес. Этнография фольклорлық жанрлардың ерте замандағы сипатын, алғашқы даму жолдарын зерттеуде өте пайдалы. Себебі, жанрлардың да, сюжеттер мен мотивтердің де пайда болуы ғана емес, сондай-ақ, олардың өмір сүруі мен өзгеру, даму жолдары да тұрмыспен, болмыспен тікелей байланысты» (Қасқабасов, 1984:12), - деп академик С.А. Қасқабасов атап көрсеткендей, ғұрыптық фольклор табиғаты оның этнографиялық астарынсыз терең сараланбайды. Сол сияқты, этнограф ғалымдар да отбасы ғұрыптарын саралауда фольклорлық материалдардан аттап кете алмайды.

Қазақ фольклортану ғылымында этнографиялық материалдар бертінге дейін фольклорлық шығармалардың қандай жағдайда орындалатынын, атқаратын қызметі мен мазмұндық мәнін ашуға байланысты қосымша материалдар ретінде сипаттамалық тұрғыдан зерделеніп келеді. Ал шындығына келгенде, «фольклордың этнографиялық байланыстар типологиясы» - аса күрделі де, көп сатылы ғылыми мәселе. Әсіресе, халықтың тұрмыс-салтына, дәстүрлі дүниетанымына поэтикалық құрылымының кіндік бауы байлаулы ғұрыптық фольклорда бұл ерекше маңызды рөл ойнайды. Өйткені ғұрыптық фольклордағы кез келген поэтикалық элементті (мотив, сюжет, стиль, тіл кестесі, т.б.) оның этнографиялық астарын ашпай тұрып, саралау қиын. Сондықтан да, ол әлемдік ғылымда фольклортану мен этнология ғылымдарының шегінде өріс ашып, өзінше өзекті ғылыми арна түзіп, жүйелі зерттеліп келеді.

Қазақ халқына тән фольклорлық нұсқалардың хатқа түсу тарихына көз жіберсек, оның көне сілемдерінің әлемдік ғылымда ашылып жатқан жаңалықтарға орай жыл сайын тереңдеп бара жатқанын көруге болады. Мәселен, Қазақстанның түкпір-түкпіріндегі археологиялық қазбалардан табылып жатқан көне тайпалар (ғұн, үйсін, сак, сармат, қыпшақ деген сияқты) мәдениетінің бүгінгі қазақ дәстүрлі мәдениетімен тамырласып жатқаны материалдық мәдени мұралар мен рухани жад деректерінің үндестігімен дәйекті дәлелденген сайын, ұлттық мәдениет тарихын тереңнен толғай қарастырудың қажеттілігі зорая түседі. Ал сол тайпаларға тән заттық мәдениет үлгілері кезінде Геродот жазып қалдырған тарихи баяндармен ұштасып жатса, фольклорлық деректің түп-тамыры да тереңдейді. Сондықтан фольклорлық шығармаларды талдап-тануда оны археология, этнография, музыкатану, өнертану сияқты ғылымдар жетістігімен ұштастыра қарау әлемдік фольклортану ғылымында кең өріс алып келеді.

Фольклорлық шығармаларды таза әдеби мұра ғана емес, халықтың барша тыныс-тіршілігімен біте қайнап жатқан рухани жәдігерлік ретінде қарастыру – ғылымда бұрыннан бар дәстүр. Ежелгі саяхатшылардың көне жазбаларын айтпағанда, кешегі Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889), Ә. Диваев (Диваев, 1922), В.В. Радлов (Ел қазынасы - ескі сөз, 1994), Мәшһүр-Жүсіп Көпеев (Көпеев, 1990) хатқа түсірген жазба деректердің барлығында да фольклорлық мәтіндер мен этнографиялық деректер тоғыса көрініс тауып отырады. Шоқанның ғылыми еңбектерінде де (Валиханов, 1985) этнографиялық деректер мен фольклорлық мұра тұтас халықтық мәдениет салалары ретінде сабақтас қарастырылады. Мақаланы дайындау барысында отбасылық-ғұрыптық фольклор мәтіндегі мен оларға қатысты этнографиялық материалдар пайдаланылды.

Яғни, арғы тегі көне түркі жазба ескерткіштерінен, Махмұт Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрік» (Қашқари, 1997) сияқты энциклопедиялық еңбектерінен арна түзеген фольклордың жиналу, жариялану тарихында этнографиялық деректер мен

фольклорлық материалдардың ара жігі ажыратылмаған, сол сияқты үйлену ғұрпына қатысты фольклорлық жанрлардың зерделену жолын қарастыра отырып тарихшы, этнограф ғалымдар Ә. Марғұлан (Марғұлан, 1940), Х. Арғынбаев (Арғынбаев, 1973), Ә. Төлеубаев (Төлеубаев, 1991) немесе музыкатанушылар А. Затаевич (Затаевич, 1925), А. Жұбанов (Жубанов, 1936), Б. Ерзакович (Ерзакович, 1966), Т. Бекхожина (Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 1972) сияқты ғалымдардың еңбектеріне соқпай өте алмайтынымыз да белгілі. Демек, фольклортанудың қарым-құлашының ауқымдылығына орай, біз сөз етіп отырған тақырып тарихнамасының аясы да барынша кеңейе түспек. Былайша айтқанда, ғұрыптық фольклор табиғатын тануда оны этнография, музыкатану ғылымдарымен сабақтастыра, салғастыра талдау оны жүйелі, кешенді зерттеуге жолбасшы болады.

Қазіргі ғылымда бұл аса күрделі мәселені жалпылама қарастырудан гөрі нақты байланыстарды, мәселен – өртүрлі жанрларға жататын шығармалардың сюжеттерін, мотивтерін, бейнелеу жүйесінің жекелеген элементтерін – этнографиялық параллелдерімен өзара тереңдей салыстыра зерттеуге ден қойылады. Олардың өзін әлем халықтары мұралары арасындағы ортақтастықтың кең өрісінен емес, бір халық фольклорының ішкі жанрлық түрлері аясында қарастыруға немесе фольклор мен ғұрып, рәсім арасындағы типологиялық байланыстарды індетте саралаудан іздестіріледі.

Қазақ фольклортануында да тарихи салыстыру әдісі ертеден қолданылып келеді. Қазақ даласын алғаш аралап, оның рухани мұрасын ден қоя жинаған ежелгі саяхатшылар еңбектерінің барлығында да байқаған құбылыстарын өз елдері өміріндегі ұқсас жағдайлармен салыстыра қарау сарыны бар. XIX ғасырдың екінші жартысында жарық көрген А. Левшиннің, В. Радловтың, Ә. Диваевтың, Г.Н. Потаниннің еңбектерінде салыстыра зерттеу тәсілі айқынрақ көрінеді. Тіпті, Г.Н. Потаниннің «Орта ғасырлық Еуропа эпосындағы шығыс мотивтері» деген көлемді еңбек жазғаны да белгілі. Кезінде Еуропада пайда болып, әлемге өріс ашқан – мифологиялық мектеп, тарихи мектеп, антропологиялық мектеп, ауысып алу теориясы сияқты түрлі ағымдардың барлығына да осы тарихи салыстыру әдісі тиянақ болған.

**Талқылау.** Қазақтың отбасылық ғұрып фольклоры осы уақытқа дейін арнайы зерттеудің объектісі болмағанмен, жалпы қазақ халық өлеңдеріне қатысты зерттеулердің арнасында шолу түрінде болса да, әр қырынан қарастырылып келді. Қалай дегенде де Кеңес дәуірі кезіндегі саяси шектеулер мен басқа да себептерге байланысты сол шолу зерттеулердің кемеріне сыймаған немесе қызыл идеология қыспағынан қыртысы жазылмай қалған халық мұрасының қалтарыстары аз емес. «Тұрмыс-салт жырлары» мен халық өлеңдерінің жалпы сипаттарының ұзын-ырғасын тілге тиек еткен кезеңдік еңбектерде отбасы фольклорының өзіндік күрделі болмысы тереңнен, кеңінен қозғалған емес. Сондықтан да фольклордың аса күрделі де, көрікті жанрын арнайы қарастырып, өзіндік табиғаты мен болмыс бітімін саралау - әлдеқашан толғағы жеткен зәру мәселе. Отбасылық ғұрып фольклорының зерттелу тарихнамасы тамырын тереңге созған бірнеше кезеңнен тұрады. Оның алғашқысы көне түркі жазба ескерткіштерінен басталатын ежелгі дәуір әдебиеті мен түрлі жазба деректерде кездесетін фольклорлық үлгілер, одан кейін ХУІІІ ғасыр мен ХІХ ғасырдың екінші жартысына дейінгі уақыт десек, ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ фольклорының орыс оқымыстыларының қолымен жүйелі жинала бастаған дәуірі туады. Жиырмамыншы ғасыр басында ғылым көгіне келген А.Байтұрсынов (Байтұрсынұлы, 1991), Х. Досмұхамедов (Досмұхамедов, 1926) сияқты алаш арыстарының еңбектері қазақ фольклортануын жаңа сатыға көтерді. Кейіннен бұл дәстүр М. Әуезовтің (Әуезов, 1984), С. Сейфуллиннің (Сейфуллин, 1988) зерттеулерінде жалғасты. Қазақ фольклорын іргелі зерттеуге арналған еңбектерде қазақ отбасылық ғұрып фольклоры алғаш жеке сала ретінде жіктеліп, ішкі жанрлық түрлері түгенделіп, терминдік жүйесі сараланды.

Кеңес өкіметі дәуірінде жалпы қазақ фольклорымен бірге отбасылық ғұрып фольклорын зерттеу ісі де жандана түсті. Қазақ әдебиетінің тарихына арналған іргелі еңбектерде, оқулықтарда отбасылық ғұрып фольклорына арнайы тараулар берілді. Кейіннен Б.Уахатовтың халық өлеңдеріне арналған зерттеулерінде бірсыдырғы тереңдей зерттелді (Уахатов, 1974). Сонымен қоса, Ә. Марғұланның (Марғұлан,



1940), Ә. Қоңыратбаевтың (Қоңыратбаев, 1987), Р. Бердібаевтың (Бердібаев, 1995), С. Қасқабасовтың (Қасқабасов, 1988), Б. Абылқасымовтың (Абылқасымов, 1993), Ш. Ыбыраевтың (Ыбыраев, 1993) еңбектерінде фольклор теориясына қатысты қадау-қадау ойлар баршылық. Мұның барлығы отбасылық ғұрып фольклоры үлгілерінің жеткілікті дәрежеде жиналғандығын, оны басып шығару мен зерттеудің айта қаларлықтай оң тәжірибелерінің қалыптасқандығын көрсетеді.

**Нәтиже.** Отбасы фольклоры ұғымын кең мағынасында алсақ, оған отбасында атқарылатын ғұрыптарға байланысты сөзбен өрнектелген поэзиялық, прозалық (арбау, ұшықтау, аластау, байлау, бата, алғыс, қарғыс, т.б.), драмалық (ойын-сауықтық) шығармалардың барлығын енгізуге болады.

Біз бұл жерде адамның тууы, үй болуы мен дүниеден өтуі кезінде атқарылатын ғұрыптарға қатысты орындалатын өлең-жырларды ғана тексеруді мұрат тұтып отырмыз. Оны жалпы фольклортану ғылымында «отбасылық ғұрып фольклоры» деп атау қалыптасқан. Біз кітаптың атына оны ықшамдаңқырап «отбасы фольклоры» деп алып отырмыз. Бұдан термин мазмұнына орасан нұқсан келе қоймайды деп ойлаймыз. Сондықтан еңбектің өн бойында екі атау алмасып қолданылып отырады.

Белгілі ғалым Арнольд ван Геннеп табиғаттың да бір маусымнан екінші маусымға ауысып отыратындығы адам ғұмырымен де тікелей байланысты екендігін еске салады. Мәселен, көктемнің келуі – табиғат ананың тууы, өмірдің жасаруы. Сондықтан, адамның тууы мен көктемге байланысты ғұрыптардың барлығында өсіп-өну (обряд плодородия) ғұрпына қатысты ортақ сипаттар бар. Олардың барлығын бір жүйеге біріктіріп, «өтпелі ғұрыптар» («обряды перехода») деп атайды (Арнольд ван Геннеп, 2002). Яғни, адамның дүниеге келгенінен бастап әр жас кезеңіне ауысуы, бір кәсіптен (қызметтен) екінші кәсіпке алмасуы, табиғат құбылыстарының бір күйден екінші күйге ауысуы, т.с.с. толып жатқан өтпелі жағдайларға байланысты атқарылатын ғұрыптық рәсімдердің барлығын осы өтпелі ғұрыптар тобына жатқызамыз.

Егер қазақ отбасылық ғұрып фольклорындағы ғұрыптарды, фольклорлық мотивтер мен сюжеттерді бір-бірімен шендестіре отырып, этнографиялық материалдармен байланыстыра зерттесек, өзара іштей байланысып жатқан ежелгі дүниетанымның болмыс-бітімін тануға болады. Мәселен, сәбиді қырқынан шығару, жұбайлардың қырық күн тойын жасау («отыз күн ойын, қырық күн тойы» дегендей), өлген адамның қырық беру. Осы үш ғұрыпты сабақтастыратын «қырық» саны төңірегінде мағыналық байланыс бары сөзсіз.

«Некелесетін күні таңертең қалыңдықты төрт қыз қалы кілемге отырғызып көтеріп, барлық құрбыларымен қоштастырады. Бұл қоштасу - оны қыз санатынан шығарудың белгісі», - деп келетін Н.П. Рычков жазбалары арқылы алғаш хатқа түскен қыз ұзату рәсімінің бүгінде этнографиялық маңызы зор. Сол сияқты, қазақ зираттарын сипаттайтын: «Біз олардың өлген адаммен бірге оның қару-жарағын да көметінің көрдік, қабірлердің үстіне тас, не топырақ үйеді, кейде ағаштан не тастан мазар тұрғызады. Өлген адамды кілемге салып алып келеді. Осы жерде марқұмның туған-туысқандары мен жақындары айнала-қоршап, өздерінің қайғы-қасіретін білдіреді» (Рычков, 1995), - деген сияқты жолдардан осы кезде тым көне деп жүрген көне түркілік жерлеу рәсімдерінің ХҮІІІ ғасырға дейін сақталғанын көруге болады.

Таратыңқырап айтсақ, ұзатылатын қыз оң жақта шымылдық ішінде отырады, мәйіт те оң жаққа қойылып, шымылдықпен бүркеледі. Қызға да үйден шығарда арнайы киім кигізеді, өлік те кебінделеді. Ұзатылған қыз «сыңсу» айтып зарланса, өлікке «жоқтау айтылады». Ұзатылатын қызға арнайы «отау» тігілсе, өлген адамға мола тұрғызылады. Ұзатылған қызды арнайы әбзелденген атқа мінгізіп шығарып салса, өлген адамның (ер адам) атын тұлдап, асына сояды, тіпті ертеректе өлген адамды ат-әбзелімен қоса жерлеген. Өлген адамды ақ киізге, кілемге орап шығарса, ертеде келінді де үйге ақ киізге, кілемге салып көтеріп әкелген. Келін бір жылдан соң сәукелісінен бастап үйінен киіп келген киімдерін шешіп, келіншек киімін (кимешек, жаулық, т.б.) кесе, бір жылдан соң өлген адамның қара туы жығылып, тұлдаған киімдері таратылып (ертеде өлген адамның киімін «тұлдап» төрге қою салты болған) тұл аты сойылып, ас беріледі (Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 2001:198).

Фольклорлық шығармалар мәтінінде де осы ғұрыптық жоралғылар өз көрінісін

тауып отырады.

Мәселен, қазақ отбасылық ғұрып фольклорындағы қыз ұзату мен өлік жөнелту ғұрыптарында көрініс тапқан қыздың ұзатылуын өліммен теңестіре қарау ұғымы сыңсуда анық, ашық айтылады:

Ұзатқаны қыздардың – өлгенмен тең, жар-жар,

Өлең айтып шығарар жаназасын, жар-жар, - (Тал бесіктен жер бесікке дейін, 1996) деп еңірейді ұзатылатын қыз.

Қыз ұзату салтының бүкіл өн бойында бұл мотив үздіксіз жалғасып отырады. Алдымен, бұл жердегі ұқсастық – қыздың бүкіл ұзатылу рәсімін өлімді жөнелту рәсімімен теңдестуінде. Қыздардың сыңсуында «қыз дәуренді» пәни дүниемен теңдестіріп, кейінгі дүниені «о дүниеге» балау сарыны бар. Ежелгі дүниетаным бойынша пәни дүние – жалған, өтпелі, уақытша кезең. Қыз-ғұмыр да сондай жалған, өтпелі. Қыз-ғұмырдың аяқталуы – оның өлуі. Міне, қыз сыңсуындағы басты мотив те осы өтпелі уақыттың аяқталуын, қыз-ғұмырдың өлгенін мойындау, соған өкіну. Яғни, қыз өзінің аттану сәтін өлімді жөнелту кезіндегі рәсіммен барабар сезінеді. Өзін «өлі қызбен» тең көреді. Былайша айтқанда, жар-жар мен сыңсудың мазмұны «жоқтаумен» төркіндес. Ұзатылып бара жатқан қыздың:

Түндігімнің төрт бауы – мақта, шеше, жар-жар –ау!

Қызың кетіп барады, жоқта, шеше, жар-жар-ау! –

деп жырлайтыны да сондықтан.

Бұл жерде енді ғұрып жай ғана теңдестіріліп қоймайды, олар формасы жағынан да, мән-мазмұн жағынан да, атқаратын қызметі жағынан да, орындалу мәнері жағынан да үндес шығып жатады.

Оны тарата түсіндіру мақсатында бүкіл үдерістің әр кезеңіндегі рәсімдік кешен элементтерін жеке-жеке салыстыруға болады. Мысалы, қыз «сыңсуының» тармақтарын ғұрыптық рәсімдермен шендестіре қарасақ, сол сырдың ұшығын суыртпақтауға болады.

Сөздің басы бісімілла,

Шапан келді – сын келді,

Бісімілла бітпес мың жылда.

Қызыл тілім қимылда, -

деп жылайды аттанайын деп жатқан қалындық. Бұл тұста ұзатылатын қызға сәукеледен бастап арнайы киім тігілетін белгілі жай меңзеліп отыр. Ол киімді ұзатылар сәтте жеңгелерінің арнайы рәсіммен, жол-жорамен кигізетіні де анық айтылады.

Киім кигізудің арнайы жол-жоралғы арқылы атқарылатын киелі рәсім екендігін балаларға қатысты ғұрыптардан да көреміз. Мәселен, жаңа туған нәрестеге «ит көйлек» тігіп, кигізудің өзінше рәсімі бар. Жаңа киім киген балаға:

«Киімнің тоза берсің, өмірің оза берсін», - деп тілек айтып жатады. Мұның барлығы киім кию жоралғысының халықтық дәстүрде қастерлі ғұрыптық рәсім екендігін көрсетеді. Үш ғұрыптық кешенде (туу, үйлену, өлу) ғана емес, басқа ғұрыптық салттарда да сақталған (мәселен, хан сайлау дәстүрі) киім кигізу рәсімі әр ғұрыптық кешенде формалық жағынан да, атқаратын қызметі жағынан ұқсас.

Мәселен, балаға кигізетін ит көйлек пен өлімге кигізетін кебін формалық жағынан ұқсас (үшкілсіз, тігісі сыртына қаратылған, кебін – тігіссіз, түсі ақ). Матасы да бірдей. Ал ұзатылатын қыз бен ханға кигізетін киімдер – бір-біріне ұқсас. Барлығына ортақ сипат – бір өлемнен екінші өлемге ауысуды өтпелі рәсімді қамтамасыз етуде.

Ежелгі ұғым бойынша өлген адам басқа дүниеге аттануда ұзақ сапар шегеді, оның өзі бірнеше кезеңнен тұрады. Осы кезеңдерде адамның рухы айналып соғып тұрады, тіпті, қайта оралып келуі мүмкін деген де ұғым болған. Қазақ тіліндегі «дүниеден қайтты», «сапарға аттанды», «өлікті жөнелту», «аттандыру» деген тіркестердің өзі соны меңзейді. Жоқтау жырларындағы:

Сапар шекті атакем...

Атакем сапар шеккен соң

Пайғамбардың жасында.

Аңырап қалды ордасы,

дейтін жолдар да осыны дәлелдейді.

Көне ұғым бойынша өлген адамның рухы түрлі кедергілерден өтіп, басқа дүниеге жеткен соң, ол жақта да жер бетіндегідей тірлік кешеді. Кейбір деректерге қарағанда, бұл сапар бір жылға созылады. Өлген адамның бір жылдан соң асын беретіні де сондықтан. Ендеше, оған ас-су да, киім-кешек те, ат, әбзел де, ер адам болса, қару-жарак, әйел болса, тұрмыстық бұйымдар қажет. Яғни, ежелгі дүниетаным бойынша өлім – бір әлемнен екінші әлемге ауысудағы өтпелі кезең. Міне, осы өтпелі кезең дәстүрлі дүниетанымда жол, сапар бейнесі арқылы көрініс береді.

Бұл орайда, сапар мотиві көп жағдайда жылқы бейнесімен тіндесіп келеді. Қазақ дәстүрлі ұғымындағы адамның ең жақын серігі – жылқы. Ал өлік жөнелту рәсіміндегі жылқының рөлі өз алдына мәселе (Нестеров, 1990:143). Ол аза жырларында, әсіресе, жоқтауда молынан көрініс береді. Басқаны айтпағанда асқа сойылатын жылқымен өлген адамның туысқандары «жоқтау» айтып, жылап қоштасады. Ал өлімді көп жағдайда атқа мініп сапар шегумен астастыра бейнелейді.

Ежелгі скифтердің өлген патшаны арбаға артып 40 күн бойына бүкіл елін аралататынын Геродот жазады (Валиханов, 1985:416). Дәстүрлі қазақ мәдениетінде де өлікті көлігімен жөнелту салты күні кешеге дейін сақталған. Ер адамды, ертеректе ат, әбзелімен қоса жерлесе, кейіннен атын тұлдап, асына соятын болған. Ал өлген адамның асына сойылған жылқымен жырлап қоштасып, оның басын молаға қою салты Қазақстанның шығыс аймағында әлі күнге дейін бар. Ал батырлар жөніндегі аңызға құлақ салсақ, олар өлер алдындағы өсиетінде өз сүйектерін ақ бас атанға артып қоя беруді өтінеді (Қабанбай батыр, Райымбек батыр жөніндегі аңыздар). Атан шөккен жерге өздерін жерлеуді сұрайды. Ал Едіге батыр жөніндегі аңызда оның өтініші бойынша сүйегін өзінің тұлпарына артып қоя берген екен дейді. Жануар батыр сүйегін алып қазіргі Едіге сүйегі жатқан (Ұлытау) төбенің басына шығыпты-мыс. Ел-жұрты оны сол жерге жерлеп, белгі тұрғызғаны көрінеді. Мұның барлығы екі ғұрыптық кешенде де жол мен көліктің маңызды орын алатындығында.

Жол мотиві қыз ұзату мен аза жырларында ғана емес, балалар фольклорында да анық көрініс береді. Мұнда адам өмірінің өзін сапар ретінде түсіну сарыны бар. Оны баланы «ашамайға мінгізу» немесе «тоқым қағар» рәсімінен байқауға болады. Ашамайға мінгізіп, аттың тізгінін ұстатқан бүлдіршінге:

Асқар, асқар таудан өт,  
Ағыны қатты судан өт.  
Ит тұмсығы батпайтын  
Іргесін бітеу нудан өт.

Айдын-шалқар көлден өт...(Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, 2001) деген ақсақал батасынан көшпелілер ұрпағының идеалы көрінеді.

Өлген адамның о дүниеге ұзақ сапар шегіп баратындығы қазақ миф, аңыз, ертегілерінде де бейнеленген. Өлген адам жанының екі дүние аралығын кезіп жүретіндігі жөніндегі ежелгі наным-сенім Ш. Уәлиханов жазып қалдырған «Өлі мен тірінің, достығы» ертегісінен анық көрінеді (Валиханов, 1985).

Қазақ фольклорындағы «жол» мотиві қыз ұзату салтында айқын сақталған. Тіпті, «ұзату» сөзінің өзі «сапар» сөзімен төркіндес. Ең алдымен, ұзатылатын қыздың киімі мен жасау-жабдығы, ат әбзелдері – күмістеген ер-тоқымнан бастап, қыз ұстайтын қамшасына дейін дайындайды. Қыздың жанына шешесі бастаған құрбы-құрдастарынан нөкер ереді. Тіпті, «қызды ұзату» деген сөздің өзі сапарды меңзеп тұр.

Қазақ дәстүрінде өлген адамды оң жаққа салып, шымылдық құрыш, қоршаған ортадан аулақтайды. Бұл ғұрып қызды ұзатуда да қайталанатын. Сыңсу айтып отырған қыздың:

Шымылдық құрдым оң жаққа,  
Шыбыным ұшты сол жақтан,

дейтіні сондықтан. Қызды тек шымылдық ішіне ғана отырғызып қоймайды, оның бетін ақ желекпен бүркейді. Өлімнің бетін де ақпен бүркейтіндігі белгілі. Қазақтың «ару» сөзімен «арулау» сөзінде осы ырыммен төркіндес болуы керек. Жалпы, көне дүниетаным бойынша ақ түс белгілі дәрежеде қазіргі қара тустың, яғни азаның түсіретінде танылған. Ертедегі қазақтар қыз балаға ақ орамал тартқызбаған. Шындығына келгенде, алғашқы қауымдық құрылыста «аза» түту ұғымы басқашалау, былайша айтқанда, сапарға

аттандырғандай өткізілген. Қазақтың «Торқалы той - топырақты өлім» деп, ас пен тойды бір үрдісте бағалайтыны да сондықтан. Үйлену тойы мен аста атқарылатын ғұрыптық ойындар да (бәйге, палуан күрес, жамбы ату, айтыс, т.б.) бірдей.

Екі ғұрыптық кешенді олардың сыртқы ұқсастығын емес, атқаратын қызметіне дүниетанымдық тегіне қарай сараласақ, арғы тектерінің бір тамырдан нәр алғандығына көз жеткізу қиын емес.

Отбасылық ғұрып фольклорындағы көп жырланатын киелі ұғымның бірі-есік немесе босаға, маңдайша, табалдырық. Өзінше символдық мәнге ие болған бұл ұғымдар фольклор поэтикасында формулаға айналған. Мәселен, жаңа туған баланың «жолдасы» табалдырық астына көміледі. Сондықтан табалдырықты басуға болмайды. Босағаның өзін «ақ босаға», «алтын босаға» деп қастерлеп атайды. Ұзатылатын қыз үйімен, елімен қоштасарда:

Алтын да менің босағам,  
Күміс те менің босағам,  
Аттап бір шығам деп пе едім?!  
Күңіреңіп шығам деп пе едім,  
немесе  
Өлгенде шығам деп едім,  
Жібермеші босағам...

деп табалдырыққа бүгіліп, босағадан ұстап жібермейді. Дәл осы сияқты өлікті шығарарда да табалдырыққа қойып тоқтатады. Өлікті үйден аяқ жағымен шығарады. Екі ғұрыптың да мәні басқа әлемге аттанардағы шекарадан өту. Табалдырықты басуға, есіктікеруге болмайды дейтін тыйымның сыры да осында. Халық шығармашылығында табалдырық, босаға, маңдайша - бүгіннің орнына жүретін есіктің бөлшектері. Оның ішінде көбірек қолданылатыны - босаға. Отбасылық ғұрыптарының қай-қайсысында болмасын бұлар аса маңызды рөл ойнайды. Осы ғұрыптың дүниетанымнан фольклорға ауысқан бұл ұғым отбасылық ғұрып поэзиясында, әсіресе, қыздың қоштасуында тұрақты формулаға айналған.

Қыздардың сынсуында бүгінгі көзбен қарағанда, әншейін ұйқас үшін алынғандай көрінетін, осындай жолдар жиі кездеседі. Этнографиялық детальдармен салыстырғанда ғана олардың түпкі мазмұнын, астарлы мағынасын аңдауға болады. Мысалы:

Төрге бидай шашайын,  
Айырма, халқым, айырма,  
Төрге кілем басайын.  
Жылап, мауқым басайын,-

деген қыздың қоштасуындағы алғашқы екі жолдың этнографиялық астарына үңілсек, мұнда өлім кезінде істелетін салт бейнеленгенін көреміз. Өлікті шығарған соң, оның аруланған орнына бидай шашып тазалау ғұрпы ел ішінде күні кешеге дейін сақталған. Оның мәні – арты өркенді, жақсы болсын дегенге саяды. Сонымен қоса өлген адамның орынын жаңа ұрпақ басады, яғни өлім - өсіп-өнуге, жаңа өмірдің көктеуіне себепкер деген көне ұғым ізде бар. «Өлім, мәйіт, қан – жерге көмілген. Тұқым іспеттес, жерден жаңа өмір сипатында өркендеп шығады» (Бахтин, 1990:543), - деп жазады М. Бахтин ол жөнінде. Сол сияқты:

Төр алдында жер қаздым,  
Көтеріпатқа салғандай,  
Қамшы бойы ор қаздым.  
Ағатай, саған не жаздым?-

деген қыз қоштасуында да өлімде атқарылатын салт көрінісбереді. Оған байланысты: «...өлікті жуып шығарған мұндай орынды «аруланған жер» деп атайды» (Арғынбаев, 1973:327) деп жазады профессор Х. Арғынбаев. Жоғарыдағы өлеңде қыз өзінің аттанып бара жатқан сәтін өлімді аттандырғаннан кейін жасалатын салтпен ұқсастырып тұр.

Сол сияқты өлікті мүрдеге қазақтар ақ киізге орап, кілемге салып, көтеріп апаратды. Бұрын келінді де үйге таяғанда ақ киізге немесе кілемге салып, көтеріп апару салты болған. Келінге арнап отау тігілсе, өлікті бөлек киіз үйден шығаратыны, кейіннен «үй» (мола) тұрғызатыны тағы бар. Қазақтың күмбезді көне зираттары киіз үй пошымдас.

Мола салдық дегеннің орнына «үй тұрғыздық», «там салдық» деп жатады.

Бұл ұқсастықтардың барлығының төркіні бір әлемнен екінші әлемге ауысудың өтпелі жолы деп ұғынатын көне мифологиялық дүниетанымда. Көне қоғамдағы өлікті жөнелту ғұрпының жиынтығы осы дүниетаным негізінде қалыптасқан. Ежелгі халықтардың адамның өлуін олардың басқа әлемде тууымен барабар санауы (тіпті, өлімнің келуі онын тууы деп түсінілген) туу мен өлімге байланысты рәсімдердің біртектестігіне себепкер болған. Ал неке болса – туу мен өлімнің арасындағы өтпелі белес, сондықтан ол – кету мен келуді, туу мен өлуді қабат бейнелейтін тоғыспалы ғұрыптар кешенін құрайды.

Көне дүниетаным бойынша, өлу - басқа әлемге ауысу ғана емес, басқа сипатта қайта туу. М. Бахтинше айтқанда, туу мен өлімге байланысты рәсімдердің «амбивалентті» болатыны сондықтан. Адамдардың болмысын өзгерту үшін өліп, қайта туу керек. Яғни, патша, абыз, әулие, бақсы, ақын-жыраулық қасиетке ие болу - өліп, қайта туумен барабар. Демек, өлімге байланысты ғұрыптар - қос тінді, М.М. Бахтинше айтқанда, «амбивалентті». Ол - бір жағынан өлімді бейнелесе, сонымен қатар тууды, жаңғыру, жанаруды бір сипаттан екінші сипатқа, бір әлеуметтік мәртебеден екінші әлеуметтік мәртебеге ауысуды бейнелейді. Сондықтан ол жоралғылар бірде бала тууға, бірде қыз ұзатуға, ендібірде жаңғыру, жаңаруға байланысты басқа ғұрыптарда көрініс тауып жатады.

Фольклор поэтикасындағы көркемдік құралдардың қай-қайсысының болмасын арғы тегінде адам мен табиғат арасындағы мифологиялық теңдестіру жатыр. Ол алдымен, метафораға, одан символ – эпитет – теңеу т.б. болып көркемдік тәсілдерге айналған. Олардың барлығы М.М.Покровский көрсеткендей: «Соответствуют психологическим законам ассоциации по смежности и по сходству» (Покровский, 1959:36). Бірақ ол процесс жіпке тізгендей етіп, баяндап шығуға көнбейтін аса күрделі құбылыс. Мифтік санадан көркемдік санаға ауысқаннан соң мүлде жаңа сапаға көтерілген айшықты қолданыстардың мәтіндік қолданыстардағы кейбір көріністеріне ғана барлау жасауға болады.

**Қорытынды.** Қазақ отбасылық ғұрып фольклорының жиналу, жариялану, зерттелу ісі тереңнен тамыр алатын, өзіндік тарихы, бел-белесі бар фольклортану ғылымы ғана емес, этнография, музыкатану, өнертану, ғылымдары да әр қырынан зерделеп келе жатқанын көреміз. Оның өрісі де тек Қазақстанда ғана емес, Қытай Халық Республикасы, Моңғолия Халық Республикасы, Өзбекстан сияқты елдерде тұратын іргелі диаспоралар аясына да кең қанат жайған, құлашы кең сала. Бұлардың барлығы кешенді де, іргелі зерттеуге тиянақ болатын іргетас еңбектер.

Біз қарастырған әлемдік фольклортану ғылымында «ортақ тұстар» (общие места) деп аталып кеткен мұндай ғұрыптық параллельдер – фольклор поэтикасының этнографиялық бастауларын зерттеудегі аса маңызды детальдар. Этнографиялық және фольклорлық материалдар тұтастығы арқылы ежелгі дүниетаным, мифологиялық сана іздеріне жетелейді.

Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикасы – жалпы фольклор поэтикасымен астасып жатқан аса күрделі көркемдік әлем. Оның ғұрыптық фольклорға тән, алдымен көзге түсетін көрнекті сипатының бірі – халық этнографиясымен тығыз байланысып жататындығы. Ол ғұрыптық фольклордың практикалық мәнге ие қызмет аясының мазмұнын ғана анықтап қоймайды, оның көркемдік әлемінің ерекшеліктерін қалыптастыруға да қызмет етеді.

Талдаулар нәтижесінде отбасылық ғұрып фольклорында көп жырланатын киелі ұғымдар тізбесі анықталды. Олар: отау, шаңырақ, есік, босаға, маңдайша, табалдырық, бесік, шымылдық, т.б.

Қоғам дамып, уақыт озған сайын фольклорлық шығармалардың этнографиялық рәсімдермен, жол-жоралғылармен байланыстар типологиясы әртүрлі сатыға, түрлі деңгейге көтеріліп, қилы-қилы сипатта көрінеді. Бір шығармалар, таза рәсімді атқару қажеттілігінен туып, соған кіндік бауы байланып жатса, екінші бір шығармалар оларға жанамалай қызмет етіп, қосымша ыңғайда орындалады, енді бір қатар шығармалар дәстүрлі дүниетанымның идеялық өзегі мен ұстанымдарын мазмұндық өзегіне айналдырып, оны баяндай жырлайды, төртінші бір ретте ғұрыптық кешендердегі

мотивтер, сюжеттер, мифтік ұғым-түсініктер, діни наным-сенімде көркем шығарманың поэтикалық әлеміне сіңісіп, формулаларға, клишелерге, тұрақты қайталауларға, символға, күрделі метафораға, теңеулер мен айшықты анықтауыштарға айналып кетіп отырады. Қазақ отбасылық ғұрып фольклорының поэтикалық әлемінен осы күрделі типологиялық сипаттардың барлығын көруге болады. Яғни, ғұрыптық фольклор поэтикасы оның атқаратын практикалық қызметтеріне, этнографиялық байланыстар типологиясына тәуелді. Отбасылық ғұрып фольклорының поэтикалық жүйесінің, ондағы формулалардың, клишелердің, құбылтулардың (троптардың), қайталаулардың пайда болуында, қалыптасу мен дамуында мифтік санадан бастау алатын ғұрыптық дүниетанымның орны ерекше. Оған біз отбасылық ғұрып фольклорының этнографиялық байланыстар типологиясын қарастыра отырып көз жеткізгендей болдық. Ықпалым замандардан бері әлденеше кезеңдерден өтіп, көркем лирикаға айнала бастаған отбасылық ғұрып фольклорының табиғатынан ежелгі синкретизм қалыптастырған бағзы ғұрыптық дүниетаным сілемдерін әлі де байқауға болады.

#### Әдебиеттер:

- Абылқасымов Б.Ш. Телқоңыр. Қазақтың көне наным-сенімдеріне қатысты ғұрыптық фольклоры. Алматы.1993.
- Арғынбаев Х. А.Қазақстандағы семья мен неке. Алматы.1973. 382 б.
- Арнольд ван Геннеп. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. М., 2002. 198 с.
- Әуезов М. Халық әдебиеті туралы хат // Жиырма томдық шығармалар жинағы. Т.15. Алматы. Жазушы, 1984.
- Байтұрсынұлы А. Жоктау // Ақ жол /Құраст. Р.Нұрғалиев. Алматы. Жалын, 1991.
- Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и ренессанса. М., 1990.
- Бердібаев Р. Эпос – ел қазынасы. Алматы. Рауан, 1995.
- Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алматы.1985, Т.2. 416 с.
- Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сыр-Дарьинской области. Ташкент, 1889. 544 с.
- Досмұхамедов Х. Аламан. Ташкент: 1926.
- Затаевич А. 1000 песен казахского народа Оренбург, 1925.
- Ел қазынасы – ескі сөз. В.В.Радлов жинаған қазақ фольклоры үлгілері. /Құраст. Уахатов, С.А.Қасқабасов, К.С.Матыжанов). Алматы. Ғылым, 1994. 614 б.
- Ерзакович Б. Песенная культура казахского народа. Алматы. Наука, 1966. 401 с.
- Жубанов А. К вопросу о возникновении казахского музыкального жанра кюй. Историко-лингвистический очерк. Кзыл-Орда, 1936.
- Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. Екі томдық шығармалар жинағы. Т. 1. Алматы.1990.
- Қазақтың 200 әні /Құраст. Бекхожина Т. Алматы. Ғылым, 1972.
- Қазақтың әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері. Алматы.2001. 428 б.
- Қазақтың халық творчествосы. Ә.Диваев жинаған материалдар /Құраст. Ф.Оразаев, Т.Сыдықов. Алматы. Ғылым, 1989. 384 б.
- Қасқабасов С. Қазақ халық прозасы. Алматы.1984. 271 б.
- Қасқабасов С.А. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ фольклористикасы // Қазақ фольклористикасының тарихы. Алматы. Ғылым, 1988.
- Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі («Диуани лұғат-ит-түрік») /Қазақ. тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай // А. Егеубай. 3 томдық шығармалар жинағы. Алматы. ХАНТ баспасы, 1997. Т.1.
- Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. Алматы. Ғылым, 1987. 368 б.
- Марғұлан Ә. Эпос жырын туғызудағы тарихи мұралар // Халық мұғалімі. 1940. №4.
- Нестеров С.П. Конь в культурах тюркоязычных племен Центральной Азии в эпоху средневековья. Новосибирск, 1990.
- Покровский М.М. Значение сравнительного языкознания классической филологии. М., 1959.
- Рычков П.И. Капитан жазбалары. Алматы.1995, 104 б.
- Сейфуллин С. Бес томдық шығармалар жинағы. Алматы.1988.
- Тал бесіктен жер бесікке дейін. Алматы.1996. 272 б.
- Толлеубаев А.Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX вв.). Алматы.1991. 214 с.
- Уахатов Б. Қазақтың халық өлеңдері. Алматы.1974.
- Ыбыраев Ш. Эпос әлемі. Алматы.1993.

## References:

- Abylkasymov B.Sh. Telkonyr. Kazaktyn kone nanyim-senimderine katysty guryptyk folklori. Almaty. 1993 (In Kazakh).
- Argynbaev X. A. Kazakstandagy semya men neke. Almaty. 1973. 382 b (In Kazakh).
- Arnold van Gennep. Obryady perehoda. Sistematicheskoe izuchenie obryadov. M., 2002. 198 s (In Russian).
- Auezov M. Halyk adebiyeti turaly hat // Zhiyrma tomдық shygarmalar zhinagy. T.15. Almaty: Zhazushy, 1984 (In Kazakh).
- Bahtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaia kultura srednevekovyia i renesansa. M., 1990 (In Russian).
- Baitursynuly A. Zhoktau // Ak zhol /Kurast. R.Nurgaliev. Almaty: Zhalyn, 1991 (In Kazakh).
- Berdibaev R. Epos – el kazynasy. Almaty. Rauan, 1995 (In Kazakh).
- Dosmuhamedov H. Alaman. Tashkent: 1926 (In Kazakh).
- El kazynasy – eski soz. V.V.Radlov zhinagan kazak folklori ulgileri. /Kurast. Uahatov, S.A.Kaskabasov, K.S. Matyzhanov). Almaty: Gylym, 1994. 614 b (In Kazakh).
- Grodekov N.I. Kirgizy i kara-kirgizy Syr-Darinskoi oblasti. Tashkent, 1889. 544 s (In Russian).
- Kashkari M. Turik tilinin sozdigi («Diuan lugat-it-turik») /Kazak. tiline audargan, algy sozi men gylymi tusinikterin zhazgan A. Egeubai // A. Egeubai. 3 tomдық shygarmalar zhinagy. Almaty: HANT baspasy, 1997. T.1 (In Kazakh).
- Kaskabasov S.A. XIX gasyrdyn ekinshi zhartyсындагы kazak folkloristikasy // Kazak folkloristikasynyn Tarihy. Almaty: Gylym, 1988 (In Kazakh).
- Kazaktyn 200 ani/Kurast. Bekhozhina T. Almaty: Gylym, 1972 (In Kazakh).
- Kazaktyn adet-guryptary men salt-dasturleri. Almaty. 2001. 428 b (In Kazakh).
- Kazaktyn halyk tvorchestvosy. A. Divaev zhinagan materialdar /Kurast. F.Orazaev, T.Sydykov. Almaty: Gylym, 1989. 384 b (In Kazakh).
- Konyratbaev A. Kazak eposy zhane turkologia. Almaty: Gylym, 1987. 368 b (In Kazakh).
- Kopeev M.-Zh. Tandamaly. Eki tomдық shygarmalar zhinagy. T. 1. Almaty. 1990 (In Kazakh).
- Margulan A. Epos zhyryn tugyzudagy Tarihi muralar // Halyk mugalimi. 1940. №4 (In Kazakh).
- Nesterov S.P. Kon v kultah turkoiazychnyh plemen Sentralnoi Azii v epohi srednevekovyia. Novosibirsk, 1990 (In Russian).
- Pokrovskii M.M. Znachenije sravnitel'nogo yazykoznanija klassicheskoi filologii. M., 1959 (In Russian).
- Qasqabasov S. Qazaq halyq prozasy. Almaty. 1984. 271 b (In Kazakh).
- Rychkov P. I. Kapitan jazbalary. Almaty. 1995, 104 b (In Kazakh).
- Seifullin S. Bes tomдық shygarmalar zhinagy. Almaty: 1988 (In Kazakh).
- Tal besikten zher besikke deyin. Almaty. 1996. 272 b (In Kazakh).
- Toleubaev A. Relikty doislamskih verovaniy v semeinoy obryadnosti kazakhov (XIX- nachalo XX vv.). Almaty. 1991. 214 s (In Russian).
- Uahatov B. Kazaktyn halyk olenderi. Almaty. 1974 (In Kazakh).
- Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Almaty. 1985, T. 2. 416 s (In Russian).
- Ybyraev Sh. Epos alemi. Almaty. 1993 (In Kazakh).
- Yerzakovich B. Pesennaya kultura kazahskogo naroda. Almaty: Nauka, 1966. 401 s (In Russian).
- Zataevich A. 1000 pesen kazahskogo naroda. Orenburg, 1925 (In Russian).
- Zhubanov A. K voprosy o vozniknovenii kazahskogo muzykal'nogo zhanra kui. Istoriko-lingvisticheskii ocherk. Kzyl-Orda, 1936 (In Russian).

*Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің АР05135437 «Дәстүрлі ұлттық тәрбие (ұлттық код) және рухани жаңғыру (Қазақ фольклоры мен әдебиеті материалдары негізінде)» грантық жобасы аясында дайындалды.*

Мазмұны  
Содержание  
Contents

ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА  
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ  
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY

*Кузембаев Н.Е.*  
УЧЕНЫЙ ЕВРАЗИЙСКОГО МАСШТАБА: К 80-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ  
КАЗАХСТАНСКОГО ВОСТОКОВЕДА Б.Е. КУМЕКОВА.....5

*Игбаев С.К., Құдайбергелулы Б.*  
ДАХШЛЕЙГЕР Г.Ф., ВКЛАД В ИСТОРИЧЕСКУЮ НАУКУ  
И В РАЗВИТИИ ИСТОРИОГРАФИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА.....15

*Калыбекова М.Ш.*  
HISTORY OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO POLISH ARCHIVES.....28

*Жамолова Д.М.*  
ВЗГЛЯДЫ ТУРКЕСТАНСКИХ И БУХАРСКИХ ДЖАДИДОВ  
О ТРАДИЦИОННОЙ И НОВОЙ СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ.....39

ҰЛЫ АБАЙДЫҢ 175 ЖЫЛДЫҚ МЕРЕЙТОЙЫ  
175 ЛЕТИЕ ВЕЛИКОГО АБАЯ  
GREAT ABAY'S 175th ANNIVERSARY

*Абуев К.К., Шарипова А.Б., Осипова Ж. К.*  
ИЗВЕСТНЫЕ КОКШЕТАУЦЫ О ВЕЛИКОМ АБАЕ.....50

ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА  
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ  
HISTORY AND PERSONALITY

*Тайман С.Т.*  
ТҮРКІСТАНДАҒЫ БАСМАШЫЛАР ҚОЗҒАЛЫСЫ  
ЖӘНЕ МҮСТАФА ШОҚАЙ.....62

*Кабдушев Б.Ж., Құдайбергелулы Б.*  
НЫҒМЕТ НҮРМАҚОВТЫҢ МЕМЛЕКЕТ ҚАЙРАТКЕРІ  
РЕТІНДЕ ҚАЛЫПТАСУЫ.....72

ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ  
НОВАЯ ИСТОРИЯ  
NEW HISTORY

*Оразбаева А.И.*  
ЖУЗОВАЯ СТРУКТУРА КАЗАХОВ КАК  
СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ КОД НАЦИИ.....84

*Шотанова Г.А., Ужкенов Е.М.*  
НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВНУТРИПОЛИТИЧЕСКОГО КРИЗИСА  
В МЛАДШЕМ ЖУЗЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XVIII - НАЧАЛО XIX ВВ.).....96



**Капаева А.Т.**  
ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МЕЦЕНАТСТВА В КАЗАХСТАНЕ.....107

**КЕҢЕС ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ  
ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД  
KAZAKHSTAN HISTORY IN SOVIET PERIOD**

**Шілдебай С.Қ.**  
КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ИНДУСТРИАЛАНДЫРУ САЯСАТЫНА  
ҮЛТ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚАРСЫЛЫҒЫ.....122

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ  
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ  
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

**Матыжанов К.І.**  
ОТБАСЫЛЫҚ-ҒҰРЫПТЫҚ ФОЛЬКЛОР МЕН  
ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МӘЛІМЕТТЕРДІ САЛЫСТЫРА ТАЛДАУ.....136

**Тоқтабай А.У., Карамендина М.Ө.**  
ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ӨКІРЕШ АТА ЕСКЕРТКІШІ СЫР ШЕРТЕДІ.....147

**Утубаев Ж.Р., Сүйіндікова М.Қ., Қасенова Ә.Д.**  
БӘБІШ МОЛА 7 КӨЗЕШІЛЕР ЕЛДІ-МЕКЕНІНДЕГІ  
ҚЫШ ЫДЫСТАР.....157

**Бекзатқызы И.**  
АҚМОЛА ОБЛЫСЫ ТОПОНИМДЕРІНІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯЛАНУ  
МӘСЕЛЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ.....169

**Амаргазиева А.Ж.**  
НАУАКЕСКЕН, БОЛЫССАЙ ЖӘНЕ ҰЗЫНКҮНГЕЙ  
ЖАРТАСТАРЫНДАҒЫ АРҚАР БЕЙНЕСІНІҢ  
СЕМАНТИКАЛЫҚ ТҮСІНДІРМЕСІ.....181

**Ualtayeva A.S., Zheleznyakov B.A.**  
THE UPPER LAYERS OF ZHUANTOBE ANCIENT TOWN ACCORDING  
TO NUMISMATICS.....190